

ТРАДИЦІЇ ШАНУВАННЯ ЯК ОСНОВА ЕТИКЕТНОЇ ПОВЕДІНКИ

Характеризуються міфологічні основи традицій шанування й особливості їх виявлення в етнічних стереотипах етикетної поведінки.

Ключові слова: традиції шанування, етикетна поведінка, традиційна культура, українське суспільство.

Характеризуются мифологические основы традиций почитания и особенности их проявления в этнических стереотипах этикетного поведения.

Ключевые слова: традиции почитания, этикетное поведение, традиционная культура, украинское общество.

Characterized of a mythological source of the traditions of worship and features of their expression of ethnic stereotypes label behavior.

Key words: traditions of homage, ethical conduct, traditional culture, ukrainian society.

Система традиційного спілкування, сформована етносом у процесі його життєдіяльності, актуалізується нині як важливий чинник збереження традиційних цінностей сім'ї, забезпечення тривалості міжпоколіннєвих зв'язків, стабільності суспільства й держави.

Мета дослідження — виявити етнорегіональні особливості й специфіку функціонування етикетних норм поведінки в українській традиційно-побутовій культурі.

Завдання:

- проаналізувати стан наукової розробки означеної проблеми;
- розглянути соціокультурну основу побутового етикету;
- дослідити роль традицій доброзичливості у формуванні звичаєвих норм побутового етикету;
- розкрити традиційне розуміння феномену почесності та його виявлення в традиції шанування;
- проаналізувати етнічні стереотипи етикету гостинності.

У традиційній культурі українців, як і слов'ян загалом, етикет не виокремлений у чітко обмежену сферу культури, як це спостерігається, наприклад, у народів Кавказу. Розчиненість побутового етикету в інших формах поведінки, відсутність кодифікованого етикету національної еліти, поширеність уявлень про те, що етикет є явищем переважно вищих прошарків суспільства, значною мірою зумовили й відсутність в українському народознавстві XIX–XX ст. спеціальних праць, присвячених цій важливій темі. Навіть у таких комплексних дослідженнях, як «Поділля», «Полісся», «Гуцульщина», «Бойківщина», двотомній монографії «Українці» та ін., немає спеціальних розділів, присвячених формам комунікативної поведінки окремих регіонів, українців загалом. У сучасній культурології починає утверджуватися новий науковий підхід: комплекс звичаїв, пов'язаних зі сферою спілкування, виокремлюється як предмет спеціальних досліджень — побутовий етикет. Важливим внеском у розробку актуальної

теми стала праця А. Пономарьова «Традиційно-побутова культура», вміщена в третьому томі п'ятитомної «Історії української культури». Аналізуючи стереотипи традиційного спілкування, традиції гостинності, доброзичливості й шанування, дослідник використовує емпіричний матеріал, набутий етнографами ХІХ ст., і теоретичні напрацювання радянських науковців, зокрема такі як «У истоков этикета» А. Байбурина й А. Топоркова, «Этика и этикет» І. Добродомова, «Очерки об абхазском этикете» Ш. Инал-Ипи, «Традиционное и новое в этикете адыгских народов» Б. Бгажнокова та ін. У розвідках «Побутовий етикет» (підрозділ праці «Традиційно-побутова культура») та «Традиції гостинності» (остання вміщена в другій книзі двотомної історико-етнографічної монографії «Українці») А. Пономарьов ґрунтовно розкриває міфологічні основи етнічних традицій гостинності, значно менше уваги приділяючи аналізу міфологічного базису традицій шанування, котрі є основою побутової етикетної поведінки.

В архаїчних культурах різного типу стабільність життєустрою асоціювалася із сакралізованою постаттю правителя (вождя, князя, царя чи верховного жерця). Правитель був утіленням божества, отже, здійснював контроль не тільки над соціумом, а й над природними стихіями, забезпечуючи космічний порядок, лад. Його постать являла собою «динамічний центр Усесвіту, від якого в усіх напрямках розходяться силові лінії, так що будь-який його рух, поворот голови, підняття руки і т. ін. відразу серйозно впливають на природу, — відзначав Дж. Фрезер. — Цар є точкою опори, що підтримує рівновагу світу; найменша неточність з його сторони може цю рівновагу порушити» [14, с. 194]. Поведінка вождів і царів була взірцем для наслідування всіх, хто перебував на нижчих щаблях ієрархічної драбини, покликаної підтримувати порядок у всіх суспільних верствах.

Універсальними ознаками поведінки людини з високим соціальним статусом були вповільненість рухів і навіть цілковита нерухомість, статичність під час сидіння на троні. Такою була поведінка єгипетських фараонів — язичників і візантійських імператорів — християн, а також московських царів та інших володарів, які мали необмежену владу. Зокрема, московські царі, які наслідували поведінку візантійських імператорів, під час прийому іноземних послів сиділи непорушно, як статуї, мовчки. У разі необхідності оголосити якесь рішення, вони говорили ледь чутним голосом або робили майже непомітний жест. Їхні слова озвучували спеціальні придворні особи, котрі витлумачували також кожен царський жест. Істинно царська поведінка, як її розуміли люди Московської Русі ХVІ–ХVІІІ стст., полягала у величній статичності, відзначалася мінімальним виявленням природної людської енергії. Описуючи церемонію Водохреща 1681 р. в праці «Домашний быт русского народа в ХVІІ і ХVІІІ столетиях», І. Забелін звертає увагу на те, що молодого царя Федора, котрий повільно йшов у супроводі бояр, підтримували під руки, наче старця, двоє наближених людей. І. Забелін відзначає, що надзвичайно важке — до 80 кг — вбрання обмежувало будь-який рух хворобливого

царя [7, с. 392–398]. Звичайно, самодержавний московський цар міг замовити собі й інше вбрання, однак не робив цього з огляду на традиційні уявлення свого оточення про статичність ритуальної пози як визначальну особливість царської поведінки. Втрачаючи статичність, він утрачав би й авторитет в очах сучасників.

Статичність поз, мінімум жестів і слів були характерними особливостями етикетної поведінки не тільки царів, а й родовитих людей Московії, набуваючи іноді гіпертрофованих форм. Так, іноземці, які відвідали країну в означений період, свідчать, що бояри майже не ходили пішки, пересуваючись улітку на каретах чи верхи на конях, а взимку на санях. Це позначалося на їхній фізичній формі, спричиняло ожиріння. Однак «дорідність» наділялася тоді позитивним значенням: «Вони навіть шанують череватих, — відзначав на початку XVII ст. капітан Маржерет, — називаючи їх «дородний чоловік»..., що означає «чесний чоловік»» [13, с. 163]. «Дорідність» усвідомлювалася і як ідеал жіночої краси: «Стрункий стан вважають потворним, — пише англієць Коллінз. — Красою жінок вони вважають повноту. Худих жінок вважають хворими, тому ті з них, які в природі не схильні до повноти, віддаються різного роду епікурейству з наміром розповніти...» [6, с. 404]. Інший іноземець зазначав: «...стан у них не завжди співмірний і гарний, як в інших європейок, тому що жінки московські носять широкий одяг і їхнє тіло, ніде не стримуване вбранням, розростається» [6, с. 464]. Унікальність сакралізованої особистості царя та придворного персоналу сформувала своє власне уявлення про красу й норми престижної поведінки з позицій соціальних привілеїв. Ці уявлення поширилися на решту суспільства, викликаючи здивування європейців, культурі яких в означений історичний період були властиві інші уявлення про красу, а техніки етикету відзначалися широким діапазоном пластичних рухів і поз.

У XVI ст. Московська держава перетворилася на єдинокоронаційну монархію із сакралізованою постаттю царя, котрий майже не відрізнявся від архаїчного володаря — божества, з усіма належними атрибутами царського ритуалу й догматичними правилами етикетної поведінки. Непорушність державного й родинного ладу життя зумовила консерватизм традиційних форм поведінки, суттєво вплинувши на всі види традиційної культури. Характерні особливості побутового укладу та форм поведінки зумовили й специфіку національного вбрання, котре відзначалося важкістю, блокувало вільні рухи. «Незмінність... укладу життя, догматичність релігійно-етичних норм зберігалися в придворному костюмі до реформ Петра, — відзначає Р. Захаржевська, — а в селянському одязі майже до кінця XIX ст.» [8, с. 245]. Соціальний устрій Московії XVI–XVII стст. є достатньо яскравим прикладом того, як архаїчна структура суспільства на чолі з обожненим царем у сакралізованому центрі держави і світу відтворювалася в становому суспільстві, побудованому за принципом жорсткої владної вертикалі. Таке суспільство незмінно зумовлює два

типи поведінки стосовно тих, хто стоїть на нижчому й вищому соціальних щаблях: «Кожна людина... в соціальній структурі такого суспільства являє собою своєрідного дволикого Януса, один лик якого із запобігливою посмішкою дивиться на вищого, а другий — суворо дивиться на нижчого» [1, с. 69]. Етикет відбиває особливості обох типів поведінки, відзначаючись у суспільствах, побудованих за принципом жорсткої ієрархічної піраміди, надмірною ускладненістю, деталізацією та догматизмом правил і моделей поведінки, обов'язковістю дотримання всіх правил і суворістю покарань за їх порушення.

Традиційне українське суспільство будувалося на принципах самоврядування. Такими були міста, що набули Магдебурзького права, міські й сільські ремісничі цехи, братства, сільські громади, зокрема молодіжні, й інші соціальні утворення. Внутрішні механізми самоорганізації забезпечували життєздатність українського соціуму в умовах бездержавного існування.

У сім'ї, котра традиційно вважалася осередком суспільства, центральною постаттю був батько — голова родини, хоча цю роль після його смерті могли виконувати мати або старший одружений син. На рівні архетипів голова родини ототожнювався з міфічним родоначальником. Виконуючи ритуальні функції, він імітував образ і поведінку божества, таким чином формуючи ритуал шанування. «У цьому ритуалі брали участь усі, — відзначає А. Пономарьов, — орієнтуючись на його поведінку й виробляючи відповідний стереотип власної поведінки, зважаючи на ту роль, яку кожен з них відігравав у суспільстві або ж у родині» [12, с. 1177]. Так формувалися два типи поведінки — почесний і звичайний. Очевидне міфологічне походження першого типу, який характеризувався врочистістю поз, стриманістю рухів, кожен з яких мав значення символічного жесту, неквапливістю. Усе це мало відповідати уявній поведінці божества. Звичайний тип поведінки зумовлювався господарською і побутовою доцільністю, отже, припускав метушливість, квапливість, що асоціювалися із земним походженням. Крик, безпричинний сміх, лихослів'я вважали проявами «бісівської» поведінки й осуджували, оскільки вносили сум'яття, порушували гармонію стосунків, котра сприймалася як цінність і в побутовому повсякденному спілкуванні.

В урочисті, зламні, критичні моменти життя родини поведінка центральної постаті ритуалу ототожнювалася з поведінкою вождя чи жерця. Так, в українському весіллі молодих називають князем і княгинею. З огляду на це вони нічого чи майже нічого не роблять — усе за них виконують почет, бояри та дружки. Бездіяльність молодих зумовлена їхніми ролями як центральних персонажів у високоритуалізованій весільній драмі. Їхня поведінка справді нагадує поведінку князівського подружжя, сама присутність котрого створює ритуальну ситуацію. У разі відсутності молодих уся весільна обрядовість неможлива, вона втрачає сенс. У весільних піснях молодого й молоду часто порівнюють із небесними світилами: молодого — з місяцем, молоду — із зіркою. Статичність їхньої поведінки, вповільненість рухів

асоціюються з повільним рухом небесних світил, функція котрих, згідно з народними уявленнями, полягає в тому, щоб світити. Молодий і молода — енергетичне джерело весільної драми, вони немовби випромінюють те світло, котре перетворюється на складний комплекс ритуальних рольових дій, які виконують усі учасники.

Уподібнення молоді й молодого князівському подружжю зумовлює використання відповідних обрядів шанування, комплекс яких сформувався й утвердився в культурі Київської Русі. У «Повісті временних літ» зафіксовано два типи весільного обряду. Той, що побутував у подолян, здійснювався «тихо і коротко», «по брачним обычаям». Вочевидь, ідеться про той ритуал, який є основою сучасної української весільної обрядовості. В інших племен, за словами літописця, такого обряду за його пам'яті не було — шлюб здійснювався через умикання «у води», де дівчат «хапали... за попередньою домовленістю, бо се відбувалося «на ігрищах межі селянами»» [5, с. 272]. На основі літописного свідчення М. Грушевський висноує, що київський весільний обряд із князівсько-боярською термінологією почав поширюватися в інших землях не раніше XI ст. Учений уважав також, що церковне вінчання долучилося до форми весільного обряду вищих дружинно-боярських і міщанських прошарків суспільства тоді ж, коли київський обряд поширювався серед інших племен [5, с. 272].

В українському весіллі виявляються певні ознаки князівського та боярсько-дружинного етикету, а церковній церемонії відводиться другорядна роль [4, с. 249]. Особлива роль в обрядах шанування весільних князя і княгині належить весільному старості. «В українському весіллі роль старости дуже точно визначена, — наголошує Хв. Вовк. — Це жрець хатнього вогнища, який благословляє на виконання всіх ритуалів та звичаїв» [4, с. 320]. Без благословення старости не розпочиналася жодна церемонія «і жодного кроку не роблять без його попередньої ухвали, — відзначає Хв. Вовк. — Але на цьому його роль і закінчується» [4, с. 320]. На думку дослідника, тільки в українському весіллі роль старости зберегла свій архаїчний характер, «свою майже примітивну чистоту», а в інших слов'янських народів вона зазнала більш-менш значних змін, певною мірою зберігаючи тільки свій релігійний характер. Так, у Болгарії роль старости змішано з «куком», у Росії — з дружком, а частково із чарівником [4, с. 320–321].

Активна ритуальна роль в українському весіллі належить жінкам. Поєднання двох родів «маніфестують з обох сторін особливо жінки — сторожі домашнього вогнища і його мирного життя» [5, с. 270]. Як весільний староста виконує роль «жерця та посередника між двома родами і представника цілого племені», так жінки, особливо матері молодого й молоді, постають в образі архаїчних жриць [4, с. 319–320], виконуючи немало важливих ритуалів, що стосуються скріплення союзу між двома родами та шанування молодого подружжя.

В українській традиції шанування почесне місце відводилося жінці, що визначалося демократичними традиціями громадського й сімейного побуту. Вона часто виконувала роль жриці — представниці

вищого жіночого начала, котре домінувало у свідомості українців як землеробського народу і в XIX — на початку XX ст. У цей історичний період ритуальні функції жінки навіть розширилися завдяки зву-женню чоловічих. Так, на Поділлі в XIX ст. жінки іноді проводили обряди, пов'язані навіть з вибором місця для житла й закладанням хати, які традиційно здійснювали тільки чоловіки [11, с. 245], та ін.

У багатьох культурах народів світу чоловіче начало асоціюється з правою стороною, а жіноче — з лівою. «Асоціація чоловічого начала з правою стороною, життям, днем, сонцем пояснюється не тим, що чоловікам ці якості є об'єктивно ближчими, ніж жінкам, а тим, що вони належать до одного й того самого класифікаційного ряду, — відзначає І. Кон — Інша річ, що такі асоціації, перетворившись з умовних знаків на нормативні орієнтири мислення, впливають на поведінку і психіку людей» [10, с. 90]. У повсякденному житті різних народів зв'язок лівої сторони із жіночим началом є достатньо стійким, що засвідчують численні прикмети. Зокрема, в росіян: «Права брова чухається — кланятися чоловікові, ліва — жінці»; «Лоб свербить — чолом бити: з правого боку — чоловікові, з лівого — жінці» [1, с. 32]. Символічно маркуючи належність просватаної дівчини нареченому, на Російській Півночі їй перев'язували в лазні шматком пояса праву руку, ногу і груди [3, с. 209].

У давні часи порядок розміщення жінки ліворуч від чоловіка, характерний для слов'янських народів, побутував і в Україні. Однак у XVII — на початку XVIII ст. через історичні особливості її розвитку він змінився, засвідчуючи певні зміни гендерних взаємин як у середовищі неодруженої молоді, так і в сім'ї. Розміщення жінки праворуч від чоловіка за святковим столом символізувало шанобливе до неї ставлення. Так само праворуч від парубків розміщувалися дівчата. Архаїчне співвідношення місць чоловіка та жінки порушувалося у процесі демократизації гендерних стосунків, який розпочався в Україні порівняно рано, відбувався повільно й поступово, що спричинило багатоваріантність етикетних ситуацій місця перебування чоловіка та жінки (неодруженої жінки чи дружини). Незаміжня жінка перебувала переважно праворуч від чоловіка, дружина, згідно з традицією, — ліворуч, але останнє не було суворо зафіксованим. У молодіжних парах дружина найчастіше займала нетрадиційне праве місце. «Звичайна ситуація в Україні, коли під вінець заручену ведуть з правого боку, а після вінчання чоловік посідає своє традиційне праве місце» [12, с. 1180]. Виняток становив регіон Наддніпрянщини, де законсервувалася архаїчна етикетна ситуація, коли чоловік ішов попереду жінки, що символізувало її підпорядкованість [9].

Етикетне правило, згідно з яким жінка перебувала праворуч від чоловіка, утвердилося в культурі європейських народів у добу Відродження, що було пов'язано з підвищенням статусу жінки [2, с. 72]. Під впливом ренесансних ідей та процесів демократизації і в Україні «...традиційне положення місць (чоловіка й жінки — О. М.) поступово порушувалося, все більше утверджуючи праве й відповідно

правове становище жінки» [12, с. 1180]. Етикетне правило «правої руки» побутувало в ХІХ — на початку ХХ ст. в традиційній російській культурі, однак воно стосувалося не тільки дівчат, одружена жінка повинна була йти ліворуч від чоловіка й так само розміщуватися за столом [3, с. 88].

Висновки.

1. Стабільність життєустрою, лад асоціювалися в архаїчних культурах із постаттю правителя — утілення божества, котре здійснювало контроль не тільки над соціумом, а й над природними стихіями. Від його рухів, жестів, поз залежала рівновага світу. Поведінка правителя була взірцем для наслідування всіх, хто перебував на нижчих щаблях ієрархічних сходів, що забезпечували порядок у всіх суспільних верствах. Соціальний устрій Московії ХVІ — ХVІІ стст. є яскравим прикладом того, як архаїчна структура суспільства на чолі з обожненим царем у сакралізованому центрі держави і світу відтворювалась у станомому суспільстві, побудованому за принципом жорсткої владної вертикалі. Таке суспільство незмінно зумовлює два типи поведінки — стосовно тих, хто стоїть на вищому й нижчому соціальних щаблях. Етикет відбиває особливості обох типів поведінки, відзначаючись надмірною ускладненістю та догматизмом правил, а також суворістю покарань за їх порушення.

2. Традиційне українське суспільство будувалося на принципах саморядування. Внутрішні механізми самоорганізації, властиві братствам, ремісничим цехам, сільським громадам, зокрема молодіжним та іншим корпоративним об'єднанням, забезпечували життєдіяльність українського соціуму в умовах бездержавного існування. Кожне корпоративне об'єднання мало ієрархічну структуру, однак за відсутності жорсткої владної вертикалі між нерівними корпораціями сформувалися зв'язки «по горизонталі».

3. В українському традиційному суспільстві сформувалися два типи поведінки — почесний і звичайний. Очевидне міфологічне походження першого типу, який характеризується вродистістю поз, стриманістю рухів, кожен із яких мав значення символічного жесту, відповідаючи уявній поведінці божества. У сім'ї — основному осередку суспільства — центральною постаттю був батько — голова родини, хоча цю роль за певних обставин могли виконувати мати чи старший одружений син. На рівні архетипів голова родини ототожнювався з міфічним родоначальником. Виконуючи ритуальні функції, він імітував поведінку божества, таким чином формуючи ритуал шанування, в якому, згідно зі своїми ролями, брали участь усі члени сім'ї.

4. Звичайний тип поведінки зумовлювався господарською і побутовою доцільністю, припускав квапливість, метушливість, широкий діапазон різнорідних рухів, позбавлених символічного значення. Крик, безпричинний сміх, лихослів'я вважали проявом «бісівської» поведінки й осуджувалися, оскільки порушували гармонію стосунків, котра вважалася цінністю і в повсякденному спілкуванні. Побутовий

етикет українців формувалася на базі ритуалу, позбавленого жорстокості й догматизму, що зумовило розмаїття регіональних форм.

5. В українській традиції шанування почесне місце відводилося жінці, що визначалося демократичними традиціями громадського й сімейного побуту. У давні часи порядок розміщення жінки ліворуч від чоловіка, характерний для слов'янських народів, побутував в Україні. Однак уже в XVII на — початку XVIII ст. через історичні особливості розвитку він змінився, засвідчуючи зміни гендерних взаємин як у середовищі неодруженої молоді, так і в сім'ї. Етикетне правило, згідно з яким жінка перебувала праворуч від чоловіка, утвердилося в Україні, як і в культурах інших європейських народів, під впливом ренесансних ідей, що зумовили підвищення суспільного статусу жінки.

Список літератури

1. Байбурин А. К. У истоков этикета / А. К. Байбурин, А. Л. Топорков. — Л. : Наука, 1990. — 165 с.
2. Бгажноков Б. Х. Психология и техника коммуникативного поведения адыгов / Б. Х. Бгажноков // Национально-культурная специфика речевого общения народов СССР. — М. : Наука, 1982. — С. 72–73.
3. Бернштам Т. А. Молодежь в обрядовой жизни русской общины XIX — начала XX в. / Т. А. Бернштам. — Л. : Наука, 1988. — С. 209.
4. Вовк Хв. Студії з української етнографії та антропології / Хв. Вовк. — К. : Мистецтво, 1995. — 336 с.
5. Грушевський М. С. Історія української літератури: В 6 т. 9 кн. / М. С. Грушевський. — Т.1. — К. : Либідь, 1993. — 392 с.
6. Забелин И. Е. Быт русских царей / И. Е. Забелин. — Т. 11. — М., 1902. — С. 464.
7. Забелин И. Е. Домашний быт русского народа в XVII и XVIII столетиях / И. Е. Забелин. — М., 1915. — Т. 1. — Ч. 2. — С. 392–398.
8. Захаржевская Р. В. История котюма: От античности до современности / Р. В. Захаржевская. — М. : РИПОЛ Классик, 2006. — 288 с.
9. Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М.Т. Рильського НАН України, ІМФЕ НАН України. — Ф. 14-5, од. зб. 397, арк. 31, 68.
10. Кон И. С. Введение в сексологию / И. С. Кон. — М. : Наука, 1988. — С. 90.
11. Поділля: Історико-етнографічне дослідження. — К. : В-во незалежного культ. Центру «Доля», 1994. — С. 245.
12. Пономарьов А. П. Традиційно-побутова культура: Побутовий етикет // Історія української культури: У п'яти томах. — Т. 3. — К. : Наук. думка, 2003. — С. 1161–1181.
13. Россия начала XVII века: Записки капитана Маржерета. — М. : Наука, 1982. — С. 163.
14. Фрэнгер Дж. Золотая ветвь / Дж. Фрэнгер. — М. : Наука, 1980. — С. 194.

Надійшла до редколегії 21.03.2013 р.